

УДК 341.176

Юлія Мовчан*

МОДЕЛІ ВИБІРКОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ЄВРОПІ

У статті проаналізовано особливості інтеграційної взаємодії Андорри, Ватикану, Ліхтенштейну, Монако, Сан-Марино та Швейцарії з Європейським Союзом. Визначено особливості співпраці цих країн з Європейським Союзом, що ґрунтується на принципі вибіркової інтеграції.

Ключові слова: європейська інтеграція, вибіркова інтеграція, Європейський Союз, Швейцарія, Андорра, Ватикан, Ліхтенштейн, Монако, Сан-Марино.

Мовчан Ю. В. Модели выборочной интеграции в современной Европе.

В статье проанализированы особенности интеграционного взаимодействия Андорры, Ватикана, Лихтенштейна, Монако, Сан-Марино и Швейцарии с Европейским Союзом. Определены особенности сотрудничества этих стран с Европейским Союзом, основывающегося на принципе выборочной интеграции.

Ключевые слова: европейская интеграция, выборочная интеграция, Европейский Союз, Швейцария, Андорра, Ватикан, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино.

Movchan Iu. V. Models of Selective Integration in Modern Europe.

The integration interaction peculiarities of Andorra, Vatican, Liechtenstein, Monaco, San Marino and Switzerland with the European Union have been analyzed in the article. The features of these countries' cooperation with the European Union based on the principle of selective integration have been established

Keywords: European integration, selective integration, European Union, Switzerland, Andorra, Vatican, Liechtenstein, Monaco, San Marino.

В умовах глобалізації усіх сфер життєдіяльності суспільства почали інтенсивно розвиватися інтеграційні процеси, результатом яких стало виникнення інтеграційних об'єднань держав, що формують єдиний правовий та економічний простір. Сучасна Європа як цивілізаційний простір є найбільш яскравим прикладом всепроникнення інтеграційних процесів, оскільки саме на європейському континенті сформувалося найунікальніше міжнародне інтеграційне об'єднання – Європейський Союз (ЄС). Сьогодні процес структуризації інтеграційних формувань європейських країн, що розташовані на захід від кордонів Російської Федерації, Білорусі, України та Молдови, насамперед, Європейського Союзу, практично досягає точки насичення. De jure не членами ЄС залишаються Ісландія, Норвегія, Швейцарія, ряд європейських мікродержав, які, тим не менш, de facto досягли стану системної сумісності з Європейським Союзом та беруть активну участь в стрижневих процесах його життєдіяльності, а також Балканські країни, що претендують на членство в ЄС у найближчій перспективі. З урахуванням зазначеного вище, актуалізується проблема наукового аналізу природи та характеру інтеграційних процесів у цілому, їх відмінності від звичайного співробітництва, та, зокрема, їх особливих форм і моделей.

Питання європейської та міжнародної інтеграції досліджуються провідними українськими та зарубіжними науковцями, зокрема такими, як Н. Андрусевич, Дж. Вайлер, М. Гнатівський, І. Грицяк, Р. Дарендорф, В. Денисов, А. Дмитрієв, М. Ентін, Н. Ільїн, А. Капустін, С. Кашкін, В. Кернз, В. Копійка, Л. Ліндберг, І. Лукашук, М. Микієвич, В. Муравйов, В. Посельський, Р. Петров, Ю. Тихомиров, А. Татам, А. Толстухін, Б. Топорнін, Г. Тункін, Ж. Тускоз, Е. Хаас, Т. Хартлі та іншими. У дослідженнях вказаних авторів знайшли належне відображення різні аспекти інтеграційних процесів в окремих сферах правового регулювання. Проте динамічний розвиток інтеграційних процесів у сучасній Європі актуалізував необхідність комплексного вивчення унікальних моделей інтеграційної взаємодії ряду європейських країн з Європейським Союзом.

Мета статті полягає у виявленні правової природи та особливостей моделей вибіркової інтеграції у сучасній Європі. Для досягнення поставленої мети було визначено такі завдання: встановити особливості міжнародно-правового співробітництва ЄС з Андоррою, Ватиканом, Ліхтенштейном, Монако, Сан-Марино та Швейцарією; дослідити форми інтеграційної взаємодії

Швейцарії та мікрокраїн Європи з Європейським Союзом; виявити особливості моделей вибіркової інтеграції в Європі.

XX століття внесло у суспільне та економічне життя людства нові тенденції співробітництва, які окреслилися поняттям «інтеграція». Воно використовувався для позначення цілого спектру різних підходів до міжнародного співробітництва, починаючи від традиційної міждержавної співпраці та закінчуючи формуванням наднаціональних організацій. На європейському континенті міжнародна інтеграція набула найбільшого поширення завдяки функціонуванню найбільшого інтеграційного об'єднання – Європейського Союзу.

При цьому більшістю країн європейського континенту, що не є членами Європейського Союзу, за потенційною мету інтеграційного процесу ставлять членство у цьому об'єднанні. Однак інтеграція не завжди передбачає членство, її процес може відбуватися лише на стадії досягнення системної сумісності країн у правовій, економічній та інших сферах. Такий механізм обрала для себе Швейцарія та ряд невеликих європейських країн, які мають унікальну модель відносин з Європейським Союзом, що ґрунтується на принципі «вибіркової інтеграції». Така модель не передбачає членства, а відбувається лише часткова інтеграція у сферах, в яких це відповідає інтересам країни. Зокрема, Швейцарія в добровільному порядку адаптує своє законодавство до норм і стандартів ЄС, оскільки, перш за все, це значно спрощує співробітництво та відповідає економічним інтересам, а по-друге, вона зберігає при цьому свій статус нейтралітету. Така «часткова інтеграція» характерна і для таких мікрокраїн Європи, як Андорра, Ватикан, Монако, Сан-Марино і Ліхтенштейн.

Розвиток та формування такої моделі вибіркової інтеграції в Швейцарії відбувався під впливом двох діаметрально протилежних поглядів, що відображають внутрішньополітичні тяжіння країни. Німецька частина Швейцарії тяжіє до історичного міфу про те, що Швейцарія є «особливим випадком», тоді як інші – бачать країну в Європейському Союзі. Вирішення цього конфлікту є складним завданням для швейцарської політики, враховуючи, що консенсус з цього питання справді є важливим елементом швейцарської національної ідентичності [1]. Ще одним важливим фактором зовнішньополітичного тяжіння для Швейцарії є її геополітичне становище, що обумовлює векторність її зовнішньої політики. Будучи розташованою в «серці» Європейського Союзу, вона потребує наближення своєї системи до права ЄС, оскільки це значно спрощує співробітництво та відповідає економічним інтересам держави.

Незважаючи на те, що Швейцарія не є членом ЄС, проте у 1988 р. Швейцарська Федеральна Рада добровільно вирішила привести законодавство Швейцарії у відповідність до європейських стандартів. З того часу така добровільна або автономна адаптація законодавства стала звичайною практикою для Швейцарії [2]. Така модель не передбачає членство, а відбувається лише часткова інтеграція, спрямована встановлення тісніших політичних та економічних зв'язків зі своїми європейськими сусідами. В результаті жодна інша країна не має такої чисельної договірної бази з ЄС, як Швейцарія.

Намагаючись наблизитися до ЄС, Швейцарія 20 травня 1992 року подала заявку на вступ. Однак швейцарський референдум, що відбувся 6 грудня 1992 р., відхилив членство в Європейському економічному просторі і, як наслідок, швейцарський уряд прийняв рішення призупинити переговори про вступ до ЄС до подальшого повідомлення. В основі такого неприйняття ЄС лежало побоювання можливої втрати державного суверенітету, порушення принципу нейтралітету та неминучих поступок щодо транзиту європейських вантажівок через країну, а головне – необмеженої свободи для переміщення іноземної робочої сили. Позначилося також певне розмежування між окремими групами кантонів. Німецькомовні кантони виступали в основному проти, а франкомовні – за приєднання до ЄС. У результаті несхвалення початку переговорного процесу країна опинилася в найменш сприятливих торговельно-економічних умовах, порівняно з іншими європейськими країнами [3]. Таким чином, політика Швейцарії щодо ЄС переважно окреслювалася з одного боку потребою зберегти нейтралітет, а з іншого – забезпечити доступ до ринку ЄС, враховуючи високий рівень її торговельної залежності від ЄС (80 % імпорту та 60, 4 % експорту) [4].

У 1994 році Швейцарія почала переговори про особливі відносини з ЄС за межами Європейського економічного простору, оскільки хотіла зберегти економічну інтеграцію із Європейським Союзом. При цьому Швейцарія підкреслила важливість двостороннього характеру цих переговорів. Двосторонній підхід, як це називають у Швейцарії, було підтримано на

референдумі, який дав поштовх до укладення ряду угод, що приймалися двома пакетами двосторонніх домовленостей (Bilateral I and II) [5].

Перший пакет, укладений у 1994 – 1999 рр., складається з семи угод: вільне пересування осіб, повітряний транспорт, наземний транспорт, сільське господарство, технічні торгові бар'єри, державні закупівлі, наука [6].

Другий пакет, укладений між 2000 і 2004 рр., складається з дев'яти угод і однієї декларації про наміри: перероблена сільськогосподарська продукція [7], статистика [8], «МЕДІА» [9], навколишнє середовище, пенсії, освіта, професійна підготовка, молодь (декларація намірів), оподаткування заощаджень [11], «Шенген» [12], «Дублін» [13], боротьба з шахрайством [14].

Всі ці двосторонні угоди є секторальними угодами, покликаними забезпечити взаємовигідне співробітництво в окремих галузях. Найсуперечливішим та найскладнішим питанням, що впливає з пакетів угод I та II, є те, якою мірою ці двосторонні секторальні угоди тягнуть за собою зобов'язання Швейцарії прийняти правила ЄС і *acquis communautaire*. Міра, якою різні угоди мають ґрунтуватися на *acquis*, була основним питанням розбіжностей між швейцарцями та ЄС у переговорах щодо зазначених домовленостей і головною причиною, з якої в 2003 р. було припинено переговори щодо угоди про послуги [15].

Швейцарська сторона у пояснювальних документах до угод неодноразово підкреслювала, що більшість угод пакетів I і II мають форму «традиційної» угоди про міжнародну співпрацю [16]. Позитивний бік такого підходу зрозумілий, адже, по-перше, рішення про будь-які зміни в будь-яку з угод будуть вноситися на основі консенсусу між ЄС і Швейцарією. По-друге, будь-який спір між ЄС і Швейцарією про будь-яку угоду (за одним винятком) буде вирішуватися на двосторонній основі у спільних (об'єднаних) комітетах. По-третє, кожна зі сторін несе відповідальність за належне здійснення угод на своїй території (однак з деякими винятками). Проте, з іншого боку, без членства Швейцарія не має жодного впливу на формування законодавства ЄС, яке вона імплементує та застосовує.

Розрізняється три типи двосторонніх угод пакету I: п'ять угод з дерегулювання, одна угода про співробітництво та одна угода з «частковою інтеграцією», а саме – угода про повітряний транспорт. Більшість угод пакету II є угодами про співробітництво. Деякі з них є, по суті, «статичними» угодами, зокрема угоди про боротьбу з шахрайством та про податок на заощадження, у тому сенсі, що не передбачено можливості жодних змін до положень угоди. З іншого боку, більшість угод пакетів I та II засновані на понятті «еквівалентності законодавств» між двома сторонами та імплементатії і застосуванні угод, виходячи з принципу взаємного визнання відповідного законодавства. Ці угоди включають у себе процедури консультацій у разі внесення змін до законів чи підзаконних актів і чітко встановлюють механізми адаптації угод до законодавчих чи регуляторних змін у разі необхідності.

Як правило, Об'єднаний комітет (який складається з представників ЄС і Швейцарії та ухвалює рішення на основі консенсусу) уповноважений робити «технічні» зміни до визначених додатків і протоколів до угоди, але не може змінювати основні положення будь-якої угоди.

За даними швейцарського федерального уряду, жодна з угод не відповідала критеріям для обов'язкового референдуму, проведення якого необхідно у разі, якщо будь-яка з угод тягне за собою залучення до наднаціональної організації. Проте, враховуючи той факт, що більшість угод була заснована на «еквівалентності законодавств», всі двосторонні угоди (крім угоди про перероблену сільськогосподарську продукцію) були представлені на факультативний референдум [15, с.38].

У деяких угодах Швейцарія зобов'язалася ухвалити *acquis* в обмежених сферах і секторах. Так, у статті 1 угоди з ЄС щодо «Дубліну» Швейцарія зобов'язується імплементувати положення регламентів «Дублін» і «Євродак», що регулюють співробітництво з ЄС у сфері надання притулку [17]. Статтею 4 передбачено припинення угоди у разі, якщо Швейцарія не зможе імплементувати або впровадити заходи, передбачені угодою. В угоді про повітряний транспорт Швейцарія погодилася прийняти *acquis* у секторі цивільної авіації. Крім того, застосування та тлумачення *acquis* відбуватиметься під контролем інституцій ЄС, що мають компетенцію у відповідних сферах. В угоді про вільне пересування осіб сторони домовилися, що для реалізації прав і виконання взаємних обов'язків вони вживатимуть заходів, еквівалентних тим, що містяться в дотичному до угоди *acquis*. Відповідно до угоди про наземний транспорт Швейцарія застосовує регламенти, еквівалентні тим, що регулюють в ЄС питання доступу до медичної професії,

соціального забезпечення, технічні норми і вагові обмеження. Угода про статистику передбачає, що законодавство ЄС про статистику стає обов'язковим для Швейцарії. Участь у програмі «МЕДІА» передбачає, що Швейцарія приведе своє законодавство в аудіовізуальному секторі у відповідність до законодавства ЄС, включаючи Директиву про телебачення без кордонів. Хоча Швейцарія – учасниця Конвенції Ради Європи про транскордонне телебачення, існувало кілька відмінностей у цій сфері, крім того, Швейцарія мала адаптувати свою позицію щодо кіноіндустрії у рамках СОТ.

Об'єднаний комітет, що займається питаннями, пов'язаними з угодою про навколишнє середовище, має повноваження приймати рішення стосовно включення до угоди нового законодавства ЄС, пов'язаного з діяльністю Європейського агентства з навколишнього середовища.

На референдумі 5 червня 2005 р. швейцарські виборці погодилися 55 % голосів на приєднання до Шенгенської угоди. Угода набула чинності 12 грудня 2008 року [18]. У рамках угоди «Шенген» Швейцарія мала адаптувати своє законодавство стосовно купівлі і володіння вогнепальною зброєю, щодо яких Шенгенська угода встановлює мінімальні вимоги. Однак швейцарське законодавство у цій сфері здебільшого вже відповідало основним директивам ЄС і потребувало лише незначних змін. Також в Угоді про технічні бар'єри в торгівлі передбачено застосування вже узгодженого між сторонами законодавства.

Лише одна з двосторонніх угод пакету II – Шенгенська угода про асоціацію – може розглядатися як угода з «частковою інтеграцією», хоча це лишається спірним питання, залежно від того, що розуміти під «частковою інтеграцією». Формально, включення нового Шенгенського *acquis* до угоди з ЄС про асоціацію у сфері «Шенгену» вимагало б щоразу його схвалення швейцарськими законодавцями. Однак, якщо Швейцарія не змогла б прийняти новоухвалене Шенгенське *acquis*, це, зрештою, призвело б до припинення угоди згідно зі статтею 7. Тому було застосовано більш практичний підхід, що передбачає загальне зобов'язання Швейцарії ухвалювати норми та регламенти ЄС у цій сфері.

У цьому контексті слід також зазначити, що деякі угоди дозволяють вживати певні запобіжні заходи у разі виникнення особливих ситуацій. Наприклад, угода про вільне пересування людей дозволяє в односторонньому порядку відновлювати квоти на робочу силу у разі великого припливу робочої сили з ЄС (більше 10% від середнього показника за три попередні роки та на період з червня 2007 по червень 2014 р. – за два роки). Угода про наземний транспорт містить запобіжне застереження «на основі консенсусу» у разі серйозних порушень у потоці руху.

Отже, політика Швейцарії щодо Європи ґрунтується на моделі двосторонніх переговорів. Співробітництво здійснюється у формі двосторонніх угод між Швейцарією та ЄС у конкретних галузях. Таким чином, Швейцарія розробила унікальну модель відносин з Європейським Союзом, що ґрунтується на принципі «часткової інтеграції». Така модель не передбачає членство, а відбувається лише прогресивна інтеграція, при якій Швейцарія в добровільному порядку адаптує своє законодавство до норм і стандартів ЄС, оскільки, перш за все, це значно спрощує співробітництво та відповідає економічним інтересам, а по-друге, вона зберігає при цьому свій статус нейтралітету.

Крім Швейцарії існують ще мікрокраїни, що географічно розташовані в Європейському Союзі та мають з ним особливі взаємовідносини. Так, Андорра, Ліхтенштейн, Монако, Сан-Марино та Ватикан залишаються поза межами Союзу переважно через витрати на членство в ЄС, проте певною мірою застосовують моделі вибіркової інтеграції.

Андорра з 1991 р встановила митний союз з ЄС, за винятком сільськогосподарської продукції. Хоча вона і зберігає прикордонний контроль, залишаючись за межами «Шенгену», проте особи, які мають шенгенську візу, як правило, можуть безперешкодно перетинати її територію.

Монако, Сан-Марино та Ватикан підписали з ЄС угоди, що дозволяють їм не тільки використовувати євро, але й карбувати власні монети, проте *de jure* вони не є членами зони євро. Лише Андорра використовує євро без угоди з ЄС, оскільки раніше вона не мала власної валюти і використовувала французькі франки та іспанську песету. Ці країни також *de facto* є частиною Шенгенської угоди, мають відкриті кордони з ЄС та тісно співпрацюють з сусідніми державами. Зокрема, Монако є повноправною частиною митної території ЄС через Францію і застосовує більшість заходів ЄС, що стосуються ПДВ та акцизів [19].

Ліхтенштейн є найбільш інтегрованою мікрокраїною, що не є членом ЄС. Разом з тим Ліхтенштейн є учасником Європейського економічного простору (з 1 травня 1995 року), який є частиною єдиного ринку Союзу, що передбачає часткове застосуванням європейського права. Крім того, Ліхтенштейн підписав Шенгенську угоду, оскільки це зробила Швейцарія, і обидві країни мають відкритий кордон між собою.

Така тісна співпраця, включення *de facto* до єврозони та митного союзу вимагає від цих мікродержав наближення їх законодавства до законодавства ЄС для успішного співробітництва. Зокрема, Монако вже імплементувало у внутрішнє законодавство Директиву ЄС про оподаткування заощаджень [20].

Проте існує ряд причин, які заважають повній інтеграції цих країн до ЄС. Ватикан, як теократія, не має демократичних повноважень на вступ до ЄС, і навряд чи це відбудеться з урахуванням його унікального статусу. Його економіка має некомерційний характер і, отже, членство в ЄС не обговорюється, навіть незважаючи на те, що він знаходиться в центрі держави – члена ЄС. Чехія і Словаччина відмовлялись визнавати Ліхтенштейн державою через невирішені питання власності правлячого княжого дому (8 вересня 2009 р. міністри закордонних справ Чехії Ян Кугут та Ліхтенштейну Аурелія Фрік підписали протокол про встановлення дипломатичних відносин між державами) [21]. В Андоррі та Сан-Марино не має єдиної політичної позиції щодо необхідності вступу в ЄС. Монако вступило до Ради Європи в 2004 році – крок, що потребує перегляду відносин з Францією, яка раніше мала право висувати міністрів. Однією з проблем є й те, що, на відміну від конституційних монархій у рамках ЄС, принц Монако має значні виконавчі повноваження, які мають бути скасовані для того, щоб повністю відповідати демократичним принципам, що є необхідною умовою для вступу до ЄС.

Всі мікродержави є також членами інших організацій, таких, як Рада Європи та Організація з безпеки та співробітництва в Європі (Ватикан є членом лише ОБСЄ), що свідчить про їх активну залученість до інтеграційних процесів в Європі.

Таким чином, практика відносин Швейцарії та мікродержав, що географічно розташовані в територіальних межах ЄС, з цим інтеграційним утворенням свідчить про наявність особливої моделі інтеграції цих країн до ЄС, яка характеризується частковою інтеграцією при якій держави *ex gratia* адаптують своє законодавство до норм і стандартів ЄС. Така модель не передбачає членство, проте забезпечує досягнення системної сумісності правових систем і спрощення співробітництва, а також враховує економічні інтереси країни з одного боку, та збереження її нейтралітету – з іншого.

Список використаних джерел:

1. Steiner Jurg, Continental Integration and Swiss Federalism: A New Openness to Europe?, in: The impact of global and regional integration on federal systems: a comparative analysis, Lazar Harvey et al. (ed.), Montreal et al. 2003. – 183-185.
2. Breitenmoser S. Sectoral Agreements between the EEC and Switzerland: Contents and Context / Stephan Breitenmoser // CMLRev. – 2003. – № 40 – P. 1139.
3. Денисюк В. Опыт двусторонних соглашений Швейцария-ЕС и выводы для европейских стран СНГ / В. Денисюк // Международный научный и общественно-политический журнал. – 2003. – № 1. – С. 185–194.
4. Preston Ch. Enlargement and Integration in the European Union / Ch. Preston. – Routledge, 1997 – P. 93.
5. Goetschel L. Small states inside and outside the European Union: interests and policies / L. Goetschel. – Springer, 1998. – P. 97.
6. Decision of the Council and of the Commission concerning the scientific and technological cooperation Agreement of 4 April 2002 relating to the conclusion of seven agreements with the Swiss Confederation // OJ: L. – 2002. – № 114(30.04.2002). – P.1.
7. Decision of the Council at its meeting on 22 December 2004 concerning the conclusion and the provisional application of the agreement between the European Community and the Swiss Confederation amending the agreement between the European Economic Community and the Swiss Confederation of 22 July 1972 concerning the provisions applicable to the processed agricultural products // OJ: L. – 2005. – № 23(26.01.2005). – P. 17.

8. Council Decision of 27 February 2006 on the conclusion of the Agreement between the European Community and the Swiss Confederation on cooperation in the field of statistics // OJ: L. – 2006. – № 90(28.03.2006). – P. 1.
9. Council Decision of 27 February 2006 concerning the conclusion of an Agreement between the Community and the Swiss Confederation in the audiovisual field, establishing the terms and conditions for the participation of the Swiss Confederation in the MEDIA Plus and MEDIA Training Community programmes, and a Final Act // OJ: L. – 2006. – № 90(28.03.2006). – P. 22.
10. Council Decision of 27 February 2006 on the conclusion, on behalf of the European Community, of the Agreement between the European Community and the Swiss Confederation concerning the latter's participation in the European Environment Agency and the European Environment Information and Observation Network // OJ: L. – 2006. – № 90(28.03.2006). – P.36.
11. Decision of the Council at its meeting on 2 June 2004 concerning the signature and the conclusion of the agreement between the European Community and the Swiss Confederation envisaging measures equivalent to those provided for in Council Directive 2003/48/EC on taxation of the incomes of the saving in the form of payments of interests and in the form of the memorandum of understanding which accompanies it // OJ: L. – 2004. – № 385(29.12.2004). – P. 28.
12. 2006/356/EC: Council Decision of 14 February 2006 concerning the conclusion of the Euro-Mediterranean Agreement establishing an association between the European Community and its Member States of the one part, and the Republic of Lebanon, of the other part // OJ: L. – 2006. – № 143(30.5.2006). – P. 1.
13. Council Decision of 28 January 2008 on the conclusion on behalf of the European Community of the Agreement between the European Community and the Swiss Confederation concerning the criteria and mechanisms for establishing the State responsible for examining a request for asylum lodged in a Member State or in Switzerland // OJ: L. – 2008. – № 53(27.02.2008). – P. 3.
14. Council Decision of 18 December 2008 concerning the signature, on behalf of the European Community, of the Cooperation Agreement between the European Community and its Member States, of the one part, and the Swiss Confederation, of the other part, to combat fraud and any other illegal activity to the detriment of their financial interests // OJ: L. – 2009. – № 46(17.02.2009). – P. 6.
15. Vahl M. Integration without membership: Switzerland's bilateral agreements with the European Union / Marius Vahl, Nina Grolimund // CEPS, 2006. – p. 37.
16. Explanatory documents for Bilaterals I and II [Електронний ресурс] // Homepage of the Swiss Integration Bureau. – Режим доступу: www.europa.admin.ch.
17. Agreement between the European Community and the Swiss Confederation concerning the criteria and mechanisms for establishing the State responsible for examining a request for asylum lodged in a 19. Member State or in Switzerland // OJ: L. – 2008. – № 53 (27.02.2008). – P. 5–17.
18. Entry to Switzerland [Електронний ресурс] // Swiss Federal Office for Migration. – 2008. – Режим доступу: <http://www.bfm.admin.ch/bfm/en/home/themen/einreise.html>
19. Commission Regulation (EEC) No 2454/93 of 2 July 1993 laying down provisions for the implementation of Council Regulation (EEC) No2913/92 establishing the Community Customs Code // OJ: L. – 1993. – №253(11.10.1993). – 766 p.
20. Council Directive 2003/48/EC of 3 June 2003 on taxation of savings income in the form of interest payments // OJ: L. – 2003. – № 157(26.06.2003). – P. 38–48.
21. Czech Republic, Liechtenstein establish diplomatic relations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ceskenoviny.cz/news/zpravy/czech-republic-liechtenstein-establish-diplomatic-relations/396581>.

* Мовчан Юлія Віталіївна – кандидат юридичних наук, головний консультант Інституту законодавства Верховної Ради України.